

Σχέσεις μεταξύ Βιομηχανίας και Τραπεζών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: Η συγκρότηση των Δικτύων

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΔΡΙΤΣΑ

Εισαγωγή¹

Η σύγχρονη τραπεζική ιστορία έχει ασχοληθεί συστηματικά με διάφορες πλευρές των σχέσεων μεταξύ τραπεζών και βιομηχανιών. Η εξέλιξη της βιομηχανικής πίστης, η ίδρυση βιομηχανικών επιχειρήσεων από τραπεζικά ιδρύματα και η παρακολούθηση των εργασιών τους έτυχαν αρκετά συστηματικής προσοχής από ιστορικούς και οικονομολόγους. Τα τελευταία χρόνια έχουν επίσης διατυπωθεί σχετικά νέες προσεγγίσεις που τονίζουν τις θεσμικές πλευρές των σχέσεων μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας². Μία διάσταση αυτής της διαδικασίας όμως που, τουλάχιστον στην Ελλάδα, δεν έτυχε ανάλογης προσοχής αφορά τις διαπλοκές των συμβουλευτικών αξιωματών και των διευθυντικών λειτουργιών (interlocking directorates). Διαπλοκές αυτού του επιπέδου, σύμφωνα με τη θεωρία, κατά κανόνα ενέχουν την έννοια και συνεπάγονται κάποιο βαθμό ελέγχου των διαφόρων επιχειρήσεων από τις τράπεζες³. Με τις παρατηρήσεις που ακολουθούν επιχειρείται να διερευνηθεί η παρουσία, και κατ'επέκταση, η λειτουργία των διαπλοκών αξιωματών κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ανάμεσα στις τράπεζες και τη βιομηχανία στην Ελλάδα. Ειδικότερα η μελέτη επιχειρεί επίσης, να ανιχνεύσει τον μετασχηματισμό του χαρακτήρα των διαπλοκών από διαπροσωπικές σχέσεις σε μονιμότερα θεσμικά δίκτυα που συγκροτούνταν στο εταιρικό επίπεδο.

Μονάδα ανάλυσης αποτέλεσαν ανώνυμες εταιρείες και τα διοικητικά συμβούλιά τους ενώ εντοπίζονται οι εταιρείες εκείνες που είχαν κεντρική παρουσία στον τραπεζικό και στον βιομηχανικό τομέα στην περίοδο του μεσοπολέμου και καταγράφονται οι μεταξύ τους διαπλοκές⁴. Αντιπροσωπευτική χρονολογία θεωρείται το 1938, διότι τότε αρχίζουν να εμφανίζονται ομοιότητες μεταξύ των επιχειρησιακών δικτύων σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η έννοια του δικτύου χρησιμοποιείται ως εργαλείο ανάλυσης από τους θεσμικούς θεωρητικούς (Institutional Theory) και τα δίκτυα ορίζονται ως συστήματα σχέσεων που συγκροτούνται μεταξύ αλληλο-εμπλεκόμενων επιχειρήσεων, μέσω των προσώπων, και έχουν διάρκεια. Οι σχέσεις εντοπίζονται στο οικονομικό και στο κοινωνικό επίπεδο και μεταβάλλο-

νται μέσα στον χρόνο. Στην κοινωνική ιστορία, η μελέτη των δικτύων έχει συμβάλει, μεταξύ άλλων, στην κατανόηση των σχέσεων και των μηχανισμών που συνδέουν τα διάφορα επίπεδα της κοινωνίας, αποκαλύπτοντας την ύπαρξη ηγετικών ομάδων (ελίτ). Η χρήση των δικτύων στην οικονομική ιστορία συμβάλλει στην κατανόηση των δεσμών που αναπτύσσονται ανάμεσα σε διάφορες επιχειρήσεις και ανάμεσα σε ολόκληρους οικονομικούς κλάδους και οι οποίοι δεν είναι τυχαίοι. Παρά το ότι δίκτυα μπορεί να βασίζονται συχνά, αλλά όχι πάντοτε, σε προσωπικού τύπου επαφές, και να υπάρχουν από πολύ ενωρίς, υποθέτουμε ότι υπερβαίνουν το διαπροσωπικό επίπεδο⁵, και κατ'επέκταση, και τα οποιαδήποτε αρχικά προσωπικά ή ατομικά κίνητρα συγκρότησής τους. Τοποθετούμενα στον χώρο των οικονομικών θεσμών, αποκτούν μία διαφορετική δυναμική η οποία εκφράζει την λογική των οργανισμών. Η δημιουργία δικτύων και των σχέσεων που τα διέπουν μπορούν να ακολουθούν διάφορες λογικές, να καθορίζονται δηλαδή αφενός, από προγενέστερα γεγονότα – τυχαία ή άλλα – που τοποθετούνται και στο διαπροσωπικό επίπεδο τα οποία επίσης συμβάλλουν στην παγίωσή τους αλλά και να ενσωματώνουν/εκφράζουν, αφετέρου, την λογική των θεσμικών συνόλων, στο περιβάλλον των οποίων αναπτύσσονται και λειτουργούν.

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες, όπως έχουν διερευνηθεί για τις περιπτώσεις δικτύων στην Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ, συνήθως περιλαμβάνουν τις εξελίξεις στην τεχνολογία και/ή τις διοικητικού τύπου διαπλοκές “ρουτίνας” (routine) ανάμεσα σε οργανισμούς. Η θεώρηση αυτή έχει κωδικοποιηθεί στην σχετική βιβλιογραφία ως path dependency (σε ελεύθερη απόδοση: εξαρτησιακή καταβολή ή διαδρομή)⁶. Η εξέταση δικτύων στην Ελλάδα, χώρα λιγότερο αναπτυγμένη από ό,τι οι ΗΠΑ ή η Μεγάλη Βρετανία, δείχνει ότι η έννοια δεν μπορεί να περιορισθεί εκεί, αλλά να διευρυνθεί έτσι ώστε να περιλαμβάνει και άλλα, πολιτισμικά κυρίως, στοιχεία. Στην Ελλάδα, τα πρώτα δίκτυα εμφανίζονται να βασίζονται στην κοινή καταγωγή, στην κοινή εκπαίδευση ή σε άλλες κοινωνικές μεταβλητές. Η εθνική συνείδηση, ιδιαίτερα στην περίπτωση των Ελλήνων επιχειρηματιών

του εξωτερικού, και όχι μόνον, αποτέλεσε επίσης βάση συμ-
μαχιών και δικτυώσεων. Η περίπτωση των πρωτοπόρων
Ελλήνων βιομηχάνων, ιδιαίτερα όπως αποτυπώνεται στην
χημική βιομηχανία, δείχνει ότι πριν από την ανάγκη εφαρ-
μογής σύγχρονης τεχνολογίας, η κοινή παιδεία τους υπήρξε
ο πρώτος χρονολογικά σημαντικός παράγοντας συσπειρω-
σης. Οι περισσότεροι επιστήμονες και στη συνέχεια επιχει-
ρηματίες είχαν πραγματοποιήσει τις σπουδές τους και/ή
ήταν πτυχιούχοι του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης, που από τα
τέλη του 19ου αιώνα, μαζί με τα γερμανικά πανεπιστήμια,
βρισκόταν στην επιστημονική και τεχνική πρωτοπορία της
Ευρώπης. Η γνωριμία των Ελλήνων ως φοιτητών στην Ζυρί-
χη και η φιλία που αναπτύχθηκε ανάμεσα στα κεντρικά πρό-
σωπα της ομάδας, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό και την μεταγενέστερη συ-
νεργασία τους στο επιχειρηματικό
πλέον επίπεδο. Το δίκτυο που συγκρο-
τήθηκε, αναπτύχθηκε ενσωματώνον-
τας και άλλους φορείς απέκτησε και
διάρκεια αφού, μετά τον θάνατο των
ιδρυτών, ανανεώθηκε βιολογικά με
τους διαδόχους εξ αίματος ή εξ αγχι-
στείας⁷. Μέσα στα είκοσι χρόνια – μέ-
χρι το 1938 – που το παρακολουθούμε,
περνά από το διαπροσωπικό επίπεδο
στη διαπλοκή ξεχωριστών σημαντικών
επιχειρήσεων και ολόκληρων κλάδων
οικονομικής δραστηριότητας.

Οι διαπλοκές αυτές μέσω της συσχέτι-
σης των διοικητικών συμβουλίων εται-
ρειών λειτούργησαν σε θεσμικό περιβάλλον, οι ρυθμίσεις
του οποίου – για την ίδρυση και την λειτουργία των τραπε-
ζών και των υπολοίπων ανωνύμων εταιρειών – εννόησαν
επίσης την συγκρότηση των δικτύων.

Οι Τράπεζες Επιχειρήσεων

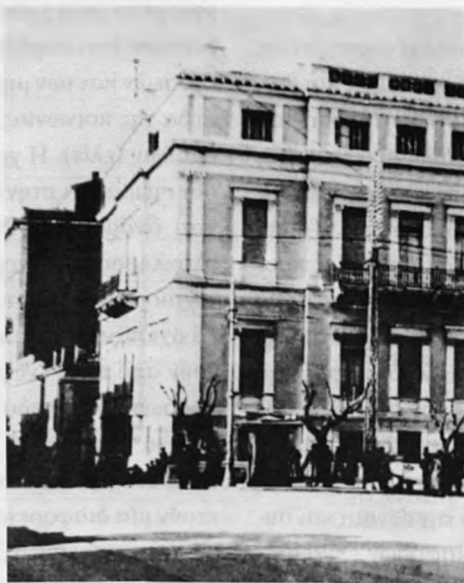
Στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, η Ελλάδα κα-
ταχωρίστηκε από τους διεθνείς οργανισμούς που ασχολού-
νταν με το έργο της ευρωπαϊκής ανασυγκρότησης την επαύ-
ριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, βάσει των ρυθμών ανάπτυ-
ξης κατά τον μεσοπόλεμο, σε μία μεσαία κατηγορία μαζί με
την Ουγγαρία και την Πολωνία⁸. Κοινό πρόβλημα ολόκλη-
ρης της περιοχής κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν η
σπάνιος κεφαλαίων, εγχωρίων και ξένων. Οι τράπεζες, ως θε-
σμοί, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση όσων πό-
ρων μπορούσαν να συγκεντρωθούν για την αναπτυξιακή
διαδικασία. Στην Ελλάδα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του
1920, η διαδικασία αυτή χαρακτηρίστηκε από μέτρια αποτε-
λεσματικότητα⁹. Συνέβαλαν σ' αυτό το αποτέλεσμα όχι μό-

νον τα προβλήματα της συγκυρίας, αλλά και η έλλειψη ειδι-
κών τραπεζών και άλλων οργανισμών. Προβληματική ήταν η
έλλειψη διάκρισης ανάμεσα στις τράπεζες καταθέσεων και
στις τράπεζες επενδύσεων, ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους
μέσω της νομοθεσίας ήταν υποτονικός, και οι εμπορικές
τράπεζες ασχολούνταν και με την χρηματοδότηση αναπτυ-
ξιακών έργων. Άλλοι θεσμοί της κεφαλαιουχικής αγοράς
ήταν σχετικά υπανάπτυκτοι¹⁰. Μεγάλο μέρος των επενδύσε-
ων που πραγματοποιούσαν οι επιχειρήσεις στις δύο πρώτες
δεκαετίες του 20ού αιώνα προερχόταν από την αυτοχρημα-
τοδότηση. Μόνον προς τα τέλη της περιόδου, άρχισαν να
πραγματοποιούνται σημαντικές επενδύσεις χάρη στις τρα-
πεζικές πιστώσεις ενώ οι τράπεζες αύξαναν επίσης τις συμ-

μετοχές στα κεφάλαια επι-
χειρήσεων.

Κατά την διάρκεια του με-
σοπολέμου παγιώθηκε γε-
νικότερα και στην Ευρώπη
ο θεσμός των τραπεζών επι-
χειρήσεων (universal banks
ή banques d' affaires), που
είχαν ήδη εμφανισθεί στην
οικονομική σκηνή από τον
19ο αιώνα. Ενώ όμως στην
πρώτη περίοδο της ανά-
πτυξής τους, ιδιαίτερα μά-
λιστα στην γαλλική τους εκ-
δοχή, οι τράπεζες αυτές
ασχολήθηκαν κυρίως με με-
γάλα έργα, πολύ συχνά συ-

γκοινωνιακά (π.χ. εταιρείες σιδηροδρόμων), στον 20ό αιώ-
να, τουλάχιστον όπως εξελίχθηκαν στην Γερμανία και στην
υπόλοιπη Κεντρική Ευρώπη, οι τράπεζες επιχειρήσεων χρη-
ματοδοτούσαν και έλεγχαν ένα ευρύ φάσμα βιομηχανικών
(μεταποιητικών) επιχειρήσεων, συχνά ολόκληρους κλάδους,
στις περισσότερες περιπτώσεις, κατέχοντας σημαντικό
αριθμό μετοχών, χορηγώντας πολλών τύπων πιστώσεις και
μετέχοντας άμεσα στην διοίκηση των επιχειρήσεων. Σε άλ-
λες χώρες της Ευρώπης, όπου οι τράπεζες αυτού του τύπου
δεν εξελίχθηκαν τόσο ως χωριστός θεσμός, πολλές από τις
λειτουργίες τους διενεργούνταν από άλλης μορφής organi-
σμούς, π.χ. holding companies. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο,
πάντως, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, επικράτησε
το πρότυπο της ανάμειξης/εμπλοκής των τραπεζών σε επι-
χειρήσεις με κυμαινόμενο βαθμό συμμετοχής και ελέγχου.
Στην Ελλάδα, τουλάχιστον μία τράπεζα, η Εθνική Τράπεζα
Ελλάδος (ΕΤΕ) ήταν όχι μόνον ενήμερη των εξελίξεων στην
υπόλοιπη Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Γερμανία, αλλά επι-
χείρησε να ακολουθήσει ορισμένες από τις αρχές του
universal banking, όπως ήταν η πολιτική του εξορθολογι-
σμού των επιχειρήσεων μέσω των πιστώσεων και μέσω εκθέ-

σεων που περιελάμβαναν οδηγίες για τις δανειοδοτούμενες επιχειρήσεις. Η συμμετοχή άλλων τραπεζών σε επιχειρήσεις, προς τα τέλη της περιόδου του μεσοπολέμου, εμφανίζεται επίσης αρκετά εκτεταμένη. Σχεδόν όλες οι μεγάλες ελληνικές τράπεζες χορηγούσαν πιστώσεις και κατείχαν αριθμό μετοχών, ενώ η συμμετοχή τους παρουσίασε γενικά αυξητική τάση μεταξύ 1930 και 1938. Προς τα μέσα της περιόδου, ξένες τράπεζες άρχισαν επίσης να μετέχουν στα κεφάλαια ελληνικών επιχειρήσεων¹¹. Το σύστημα ίδρυσης και πλήρους ελέγχου επιχειρήσεων από τις τράπεζες με άσκηση της καθημερινής διοικητικής λειτουργίας βρήκε περιορισμένη εφαρμογή στην χώρα μας σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ευρώπη αλλά δεν ήταν, παρ' όλα αυτά, άγνωστο. Οι τράπεζες, κατά την περίοδο αυτή φαίνεται να ακολουθούν συστηματικότερη πολιτική βιομηχανικής ανάπτυξης¹². Ασφαλή δείκτη της τάσης αυτής αποτέλεσε ο όγκος και ο προορισμός των πιστώσεων της Εθνικής Τράπεζας, συμπεριλαμβανομένων και των ξένων κεφαλαίων, που μετά το 1927 κατευθύνθηκαν περισσότερο προς συγκεκριμένες βιομηχανίες και βιομηχανικά κέντρα, ενώ ακολουθήθηκε επίσης, κατά μίμηση του γερμανικού προτύπου, πολιτική εξορθολογισμού των επιχειρήσεων με συγχωνεύσεις και εκσυγχρονισμό διοικητικών μεθόδων¹³. Ωστόσο, η πολιτική αυτή χαρακτηρίστηκε ταυτόχρονα και από αρκετή επιφυλακτικότητα και πα-

ρά την συχνή ρητορεία για την ανάγκη εφαρμογής αυστηρών κριτηρίων πλησιέστερων προς τα γερμανικά πρότυπα, κάτι τέτοιο δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως. Οι διαπλοκές πάντως που δημιουργούνταν και που εκφράζονταν συχνά με την κατοχή τίτλων – σε αρκετές περιπτώσεις η ΕΤΕ είχε αποκτήσει μετοχές στην προσπάθεια να βοηθήσει ορισμένες επιχειρήσεις να ξεπεράσουν τα προβλήματά τους¹⁴ – δημιουργούσαν την ανάγκη να παρακολουθούνται οι εργασίες των επιχειρήσεων από πιο κοντά και να ενημερώνονται καλύτερα οι κάτοχοι των τίτλων.

Από την πλευρά των επιχειρήσεων, λόγω των γενικότερων συνθηκών στενότητας σε κεφάλαια της περιόδου, συστηματικές ήταν οι προσπάθειες για την εξασφάλιση πρόσβασης σε δανειακά κεφάλαια, τραπεζικά ή άλλα, και για καλύτερη ενημέρωση των επιχειρηματιών ως προς την τραπεζική πολιτική. Επειδή μάλιστα, ήταν γνωστή η στενή σχέση των τραπεζών, ιδιαίτερα της ΕΤΕ, με το κράτος, και επειδή με την πάροδο των ετών ο πιστωτικός αυτός οργανισμός είχε αναδειχθεί σε κεντρικό παράγοντα/φορέα των οικονομικών εξελίξεων, του σχεδιασμού και της άσκησης της οικονομικής πολιτικής, λογικό ήταν να επιδιώκεται να συμμετέχουν τρα-

πεζικά στελέχη σε διοικητικά συμβούλια επιχειρήσεων και αντίστοιχα επιχειρηματίες στα τραπεζικά όργανα διοίκησης, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται αφενός η ενημέρωση και αφετέρου ευκολότερη πρόσβαση σε πιστώσεις.

Η Ανάπτυξη των Ανωνύμων Εταιρειών

Αν ο τρόπος λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος και η συγκυρία ωθούσαν προς την συμμετοχή στελεχών σε διοικητικά συμβούλια και την δημιουργία δικτύων, το νομικό καθεστώς που ρύθμιζε τα θέματα επιχειρήσεων στην Ελλάδα καθώς και ο συνήθης τρόπος συγκρότησής τους επέτρεψαν επί-

σης να δημιουργηθεί μία πρακτική πρωτοβουλιών για την εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων από τους εταίρους.

Οι πρώτες μεγάλες επιχειρήσεις – ναυτιλιακές, μεταλλευτικές, σιδηροδρομικές – ιδρύθηκαν κατά τον 19ο αιώνα, συνοδεύθηκαν από εκτεταμένες κερδοσκοπικές πρακτικές και ανήκαν σχεδόν εξ ολοκλήρου σε ιδιώτες κεφαλαιούχους (της Ελλάδας ή του εξωτερικού) ενώ συχνά

υπήρχαν και συμμετοχές τραπεζών. Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ανανεώθηκε το ενδιαφέρον για τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις¹⁵. Οι εργασίες των εταιρειών αυτών απαιτούσαν σημαντικά κεφάλαια και έτσι η ξένη συμμετοχή ήταν συνηθισμένη¹⁶, αλλά υπήρχαν και περιπτώσεις όπου χρησιμοποιούνταν πολύ μικρότερα ποσά¹⁷.

Ειδική νομοθεσία για τις ανώνυμες εταιρείες θεσπίστηκε με αρκετή καθυστέρηση και παρέμεινε ελλιπής. Επειδή δεν προβλεπόταν άλλη μορφή εταιρειών – π.χ. ο θεσμός των εταιρειών περιορισμένης ευθύνης – οι ανώνυμες εταιρείες περιλάμβαναν τόσο μεγάλες επιχειρήσεις όσο και πολύ μικρές. Στην βιομηχανία, μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα περισσότερα εργοστάσια ανήκαν σε προσωπικές επιχειρήσεις (ομόρρυθμες ή ετερόρρυθμες εταιρείες). Οι ανώνυμες εταιρείες ήταν λιγοστές και η κοινή γνώμη αρκετά εχθρική προς αυτές¹⁸. Σ' αυτό το πλαίσιο, η συσπείρωση επιχειρηματιών μέσω των δικτύσεων που μαρτυρείται από τις πηγές, λειτουργούσε ως αμυντική στρατηγική που δεν ήταν άσχετη από τις ιδεοληψίες που κυριάρχησαν κατά καιρούς για τον ρόλο των επιχειρηματιών¹⁹.

Η πρώτη ένδειξη ότι κάτι άλλαζε στο τοπίο των επιχειρήσε-

ων εμφανίσθηκε το 1918, σε εργασία του Β. Γαβριηλίδη η οποία παρουσίασε για πρώτη φορά τα θετικά αποτελέσματα των βιομηχανικών εταιρειών της προηγούμενης δεκαετίας. Ο συγγραφέας δεχόταν την άποψη ότι ήταν δύσκολο μιν να ελεγχθούν οι εταιρείες διότι είχαν εξελιχθεί σε πολύπλοκους οργανισμούς, αλλά απέδιδε την αρνητική κοινή γνώμη στην άγνοια ως προς την λειτουργία των μεγάλων επιχειρήσεων και στην αδιαφορία του κράτους. Ακόμη, υπογράμιζε τις συνέπειες της τεχνολογίας και των νέων οργανωτικών μεθόδων που ωθούσαν τις επιχειρήσεις να συνάπτουν συμμαχίες και να επιδιώκουν την συγκέντρωση ή την αποκέντρωση. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1928, κυκλοφόρησε η τεκμηριωμένη μελέτη του Α. Αγγελόπουλου που επιχειρούσε την πρώτη σύγκριση της εξέλιξης των Α.Ε.

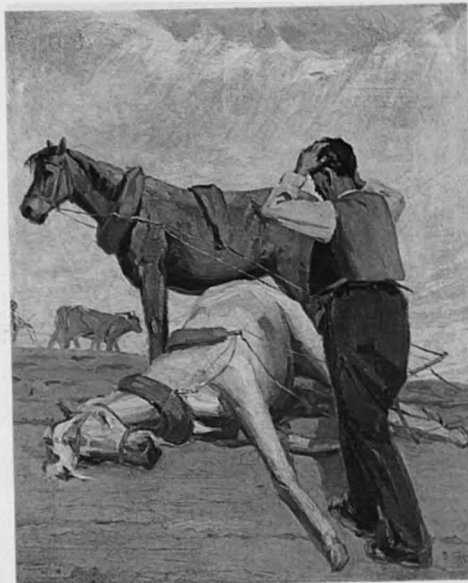
στην Ελλάδα με την υπόλοιπη Ευρώπη, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η κίνηση των ελληνικών Α.Ε. ήταν εξίσου ισχυρή με εκείνη άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Τέσσερα χρόνια αργότερα, τέλος, το 1932, ο Γ. Χαριτάκης δημοσίευσε μία θεωρητική μελέτη στην οποία εξεθεύαζε τον ρόλο των μεγάλων επιχειρήσεων²⁰. Την ίδια εποχή αρχίζει και η λήψη μέτρων από την πολιτεία²¹. Παράλληλα με τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις, οι συνθήκες θερμοκηπίου που δημιουργήθηκαν στην διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οι πληθωριστικές τάσεις της επομένης περιόδου, και οι νέες φορολογικές ελαφρύνσεις²² συνέβαλαν στον πολλαπλασιασμό των ανωνύμων εταιρειών. Μέχρι το 1927, 380 επιχειρήσεις είχαν ιδρυθεί, από τις οποίες 150 στη βιομηχανία.

Πολλές από τις εταιρείες αυτές διατηρούσαν τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά τους, όπως ήταν η προσωπική/οικογενειακή δομή, αλλά αποκτούσαν και νέα. Η γραφειοκρατική δομή και οργάνωση ήταν εμφανής και ισχυρή στις τράπεζες, ακόμη και σ' εκείνες όπου η προσωπική πρωτοβουλία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, π.χ. Εμπορική Τράπεζα. Επίσης, στις επιχειρήσεις δημόσιας ωφέλειας και σε πολλές βιομηχανίες, ιδιαίτερα στον χημικό κλάδο, η χρήση νέας τεχνολογίας που εισήχθηκε είχε συνεπιφέρει γενικότερες καινοτομίες και στην διοίκηση ακόμη και πριν την μετατροπή πολλών επιχειρήσεων σε ανώνυμες (π.χ. οργάνωση διαφόρων τμημάτων, ίδρυση ερευνητικών εργαστηρίων, απασχόληση τεχνικών και οικονομικών διευθυντών, οργάνωση τμημάτων πωλήσεων προϊόντων, τήρηση συστηματικών λογιστικών βιβλίων, κλπ.)²³.

Οι νέες ρυθμίσεις δεν κατόρθωσαν πάντως να εκτοπίσουν τελείως τα παλιότερα προσωποπαγή χαρακτηριστικά των ανωνύμων εταιρειών και να επιβάλουν πλήρη εκσυγχρονισμό, ούτε και στον τραπεζικό τομέα. Όταν μάλιστα το 1928

τρεις τράπεζες χρεωκόπησαν και αποκαλύφθηκε ο αναποτελεσματικός τρόπος διοίκησης με σωρεία ατασθαλιών και κατάρχεων²⁴, αναθεωρήθηκε ο νόμος 2190 ώστε να ενισχυθεί ο έλεγχος ιδιαίτερα των τραπεζικών επιχειρήσεων, που ήταν και οι μεγαλύτερες ανώνυμες εταιρείες. Συγχρόνως, η κυβέρνηση υποσχέθηκε ελάφρυνση της φορολογίας και μεγαλύτερη προστασία της βιομηχανίας. Ακολούθησε αύξηση του αριθμού των Α.Ε. που το 1938, υπολογιζόταν σε 1144 ενώ τα μετοχικά τους κεφάλαια ξεπερνούσαν τα 8,000 εκατ. δρχ. Από αυτές 950 λειτουργούσαν ομαλά αλλά μόνον 650 δημοσίευαν ισολογισμούς²⁵.

Το συνεχώς μεταβαλλόμενο αυτό θεσμικό πλαίσιο, δημιουργούσε και πάλι κίνητρα για την σίναψη συμμαχιών και τον

σχηματισμό δικτύων, όχι πλέον τόσο διαπροσωπικού τύπου, αλλά εταιρικού. Η πρακτική που παρατηρείται (και που διευκολύνεται από τους νόμους) οι εταίροι να εισφέρουν στις ανώνυμες εταιρείες όχι τόσο ρευστά κεφάλαια αλλά σπινθήκως εγκαταστάσεις και/ή δεξιότητες (κτίρια, γήπεδα, μηχανοστάσια, άδειες, τεχνική εξειδίκευση κτλ.) ενισχύει αυτή την υπόθεση. Οι εισφορές αυτές, που ξεπερνούν το διαπροσωπικό επίπεδο, βρίσκονται στην βά-

ση της συγκρότησης των δικτύων και σκοπό είχαν να βελτιώσουν την βιωσιμότητα μιας μονάδας, να εξασφαλίσουν την παραγωγή, να μειώσουν το κόστος, να επιτρέψουν καλύτερο έλεγχο, να εξασφαλίσουν την απαραίτητη ενημέρωση και διαπλοκή με άλλους χώρους, να διευκολύνουν τις συναλλαγές²⁶.

Κατανομή των Θέσεων Συμβούλων

Η αποτίμηση της σημασίας που μπορεί να έχουν οι τράπεζες στις σχέσεις με την βιομηχανία αποτελεί θεμελιώδες αίτημα της έρευνας για την συγκρότηση και λειτουργία του τραπεζοβιομηχανικού δικτύου²⁷. Πόσο κεντρική μπορεί να είναι μία τράπεζα σε σχέση με άλλες μη-τραπεζικές επιχειρήσεις; Και συνακόλουθα, ποια είναι η ένταση της σχέσης ανάμεσα στις τραπεζικές και στις μη-τραπεζικές κεντρικές επιχειρήσεις;²⁸ Η προσέγγιση των δικτύων, όπως έχει χρησιμοποιηθεί για άλλες περιπτώσεις, προβλέπει διάφορες μονάδες μέτρησης που οριοθετούν ολόκληρο το πλέγμα σχέσεων αλλά και την θέση των μεμονωμένων μονάδων στο δίκτυο²⁹. Ένας από τους σπινθήκους τρόπους μέτρησης της θέσης μιας

μονάδας είναι ο βαθμός κεντρικότητας (centrality degree)³⁰. Ο δείκτης αυτός σηματοδοτεί την στρατηγική θέση ενός σημείου (μιας επιχείρησης) στο δίκτυο, αφού υπολογίζονται όχι μόνον οι άμεσες επαφές μεταξύ δύο σημείων αλλά και οι έμμεσες που προκύπτουν από επαφές προς τρίτες μονάδες. Περαιτέρω διερεύνηση της σχέσης επιχειρείται με μία άλλη μονάδα μέτρησης που εκφράζει την ένταση που παρουσιάζει το πλέγμα διαπλοκών, (πόσες γραμμές συνδέουν δύο σημεία) και που κωδικοποιείται ως βαθμός πολλαπλότητας (multiplicity degree)³¹. Ο δείκτης αυτός μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της σημασίας των οριζοντίων διαπλοκών, καθώς η ένταση της σχέσης φαίνεται να είναι ανάλογη προς την οργανική παραπληρωματικότητα των κλάδων στους οποίους ανήκουν οι επιχειρήσεις.

Βασική πηγή για το δείγμα εταιρειών που χρησιμοποιήθηκε αποτέλεσε το αρχείο βιομηχανικής πίστης της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Στις περιπτώσεις που οι πληροφορίες ήταν ελλιπείς, συμπληρώθηκαν από την *Εφημερίδα του Χρηματιστηρίου*, την *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, το *Δελτίο Συνδέσμου Ανωνύμων Εταιρειών* ή ακόμη και από δημοσιεύματα του οικονομικού τύπου της εποχής³². Επελέγησαν οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις βάσει του μετοχικού τους κεφαλαίου (άνω των 10,000,000 δρχ.)³³, από διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, που λειτουργούσαν επί τουλάχιστον 15 χρόνια. Το δείγμα περιελάμβανε 57 ανώνυμες εταιρίες, από τις οποίες 7 τράπεζες και δύο ασφαλιστικές επιχειρήσεις. Οι τραπεζικές και ασφαλιστικές εταιρείες επελέγησαν με βάση τον κύκλο εργασιών τους. Ο αριθμός των ονομάτων των συμβούλων που εξετάστηκαν και συσχετίστηκαν ανήλθε σε 399.

Η Δομή του Δικτύου:

Βιομηχανικές Επιχειρήσεις και Τράπεζες - 1938

Μεταλλευτικές	4
Χημικές	7
Τσιμέντα	3
Οικοδομικά Υλικά	2
Τρόφιμα	3
Οινοποιίες	3
Ζυθοποιίες	1
Οικοδομικές	7
Μεταλλουργικές	3
Διανομή ηλεκτρικής ενέργειας	1
Κλωστοϋφαντουργίες	7
Ναυτιλιακές	1
Εμπορικές	2
Διανομή καυσίμων	1
Τράπεζες	10
Ασφάλειες	2
Σύνολο	57

Αποτελέσματα

Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι διαπλοκές στο επίπεδο των διοικητικών συμβουλίων, παρότι ίσως όχι τόσο έντονες όσο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ασφαλώς υπήρχαν και στην Ελλάδα. Από τις επιχειρήσεις, 38 συνδέονταν περισσότερο από μία φορά μεταξύ τους. Οι δέκα κεντρικότερες επιχειρήσεις συνδεόταν με μέχρι εννέα άλλες εταιρείες, όπως φαίνεται από τον ακόλουθο πίνακα.

Οι κεντρικότερες ελληνικές Επιχειρήσεις - 1938

Τίτλος	Κλάδος	Βαθμός Κεντρικότητας
Α.Ε.Χημικών Προϊόντων & Λιπασμάτων.	Χημική	9
Α.Ε. Ανδρέας Καμπάς	Οινοποιία	9
Α.Ε. Τσιμέντων TITAN	Τσιμέντα	8
Α. Ελληνική Ετ. Οίνων & Οινοπνευμάτων.	Οινοποιία	7
Μεταλλευτική Ένωσις Α.Ε.	Μεταλλευτική	7
Εθνική Τράπεζα Ελλάδος Α.Ε.	Τράπεζα	7
Λαϊκή Τράπεζα Ελλάδος Α.Ε.	Τράπεζα	6
Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος	Τράπεζα	6
Α.Ε. Ελλ. Πυριτιδοποιείου & Καλυκοπ.	Χημική	6
Πουρφίνια Ελλ. Εταιρεία Πετρελαίων	Διανομή καυσίμων	5

Οι κεντρικότερες βιομηχανίες ανήκαν σε κλάδους που βασιζόνταν σε σύγχρονη τεχνολογία και απολάμβαναν της κρατικής προστασίας, επωφελοόμενες ταυτοχρόνως και από την αναπτυξιακή πολιτική του κράτους. Η πολιτική αυτή συνδεόταν με την βελτίωση και ανάπτυξη της γεωργίας, (χημικά και λιπάσματα), με την ανοικοδόμηση και κυρίως την στέγαση των προσφύγων που διάρκεσε σ' ολόκληρη την περίοδο του μεσοπολέμου, καθώς επίσης με την κατασκευή δημόσιων έργων (οικοδομικές, εταιρείες τσιμέντων και οικοδομικών υλικών) και την προστασία που παρεχόταν σε συγκεκριμένα προϊόντα όπως ήταν η σταφίδα που χρησιμοποιήθηκε ως πρώτη ύλη από την οινοποιία³⁴.

Τρεις από τις μεγάλες τράπεζες - η Εθνική, η Εμπορική και η Λαϊκή - περιλαμβάνονταν στις 10 κεντρικότερες επιχειρήσεις της περιόδου³⁵. Η Εθνική Τράπεζα ηγείτο των τραπεζικών οργανισμών του δείγματος με δείκτη κεντρικότητας 7, παρότι δεν βρισκόταν στην κορυφή όλων των επιχειρήσεων. Οι τράπεζες, εκτός από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, διαπλέκονταν επίσης και μεταξύ τους, αφού επεδίωκαν να συνάψουν δεσμούς με ανταγωνιστριές τους. Οι διαπλοκές αυτές συμπληρώνονταν και με σχέσεις σε κατώτερα επίπεδα της ιεραρχίας³⁶. Έτσι, πεπειραμένα τραπεζικά στελέχη εξασφάλιζαν τον σύνδεσμο μεταξύ της τράπεζας και των χρημα-

τοδοτούμενων επιχειρήσεων. Συννά, η παρακολούθηση ήταν πιο ουσιαστική και έπαιρνε την μορφή μόνιμης παρέμβασης της τράπεζας στις δραστηριότητες της επιχείρησης, από υπαλλήλους της τράπεζας (διοικητικά στελέχη), σε περιπτώσεις που, σύμφωνα με οδηγίες της τράπεζας, τα ποσά των πιστώσεων που είχαν χορηγηθεί και η φύση των σχέσεων μεταξύ τράπεζας και επιχείρησης την καθιστούσαν αναγκαία.

Η δημιουργία δεσμών με περισσότερες από μία τράπεζες ήταν συνηθισμένη υπόθεση για τις μη-τραπεζικές επιχειρήσεις³⁷.

Στοιχεία ερμηνείας

Η εικόνα που προκύπτει από την αποκάλυψη των διαπλοκών συμβάλλει στην προσπάθεια να κατανοηθεί το πλέγμα σχέσεων καλύτερα αν ληφθούν υπόψη ορισμένα ακόμη στοιχεία. Για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, η σύναψη σχέσεων μέσω των διοικητικών συμβουλίων αποτελούσε τμήμα της οικονομικής στρατηγικής. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των μετοχικών κεφαλαίων των επιχειρήσεων προερχόταν από παλαιότερες εγκαταστάσεις, συνεπάγεται και υπονοεί ότι οι επιχειρηματίες/επιχειρήσεις ήταν ήδη συνδεδεμένοι/ες κατά διαφόρους τρόπους μεταξύ τους. Ορισμένοι από αυτούς τους παλαιότερους μετείχαν στα νέα διοικητικά συμβούλια³⁸. Οι διαπλοκές των συμβούλων επέτρεπαν επίσης να διασφαλίζεται αποτελεσματικότερος έλεγχος των επιχειρήσεων, είτε διευκολύνοντας την ενσωμάτωση των μειοψηφούντων μετόχων, είτε, αντιστροφώς, την αποξένωσή τους από την διαδικασία λήψης αποφάσεων, μέσω της ενσωμάτωσης εξωτερικών συμβούλων (ατόμων που δεν ήταν μέτοχοι, αλλά σύμβουλοι ή διευθυντές άλλων επιχειρήσεων). Ο προσεταιρισμός εξωτερικών συμβούλων συνέβαλε επίσης στην διεύρυνση του πλέγματος γνωριμιών, επαφών και, σε τελική ανάλυση, επιρροών προς άλλες ανεξάρτητες επιχειρήσεις διευκολύνοντας παράλληλα την ενημέρωση και συλλογή πληροφοριών. Σε ένα περιβάλλον όπου η οικογενειακή διάσταση των επιχειρήσεων ήταν συνήθως παρούσα και η λήψη αποφάσεων δεν γινόταν αναγκαστικά μόνον κατά την διάρκεια των συσκέψεων του διοικητικού συμβουλίου, η συμμετοχή στο διοικητικό συμβούλιο, στις περιπτώσεις επιχειρήσεων που δεν ήταν οικογενειακές, λογικά εξασφάλιζε συχνή ζωντανή επαφή και βελτιώνει την αποτελεσματικότητα μέσω της οικειότητας που αναπτυσσόταν από τα μέλη του εσωτερικού αυτού πυρήνα.

Το πλέγμα διαπλοκών μας παρακινεί να προχωρήσουμε λίγο βαθύτερα από την συνήθη αντίληψη για τον γενικότερο προσανατολισμό των επιχειρηματιών εκείνη την εποχή³⁹. Τα επιχειρηματικά δίκτυα όπως είχαν συγκροτηθεί στην βιομηχανία θα μπορούσαν να σημαίνουν για τις επιχειρήσεις την εξασφάλιση αποτελεσματικότερης προμήθειας πρώτων υλών, ή την κατάκτηση και/ή διατήρηση των αγορών και τρόπους βελτίωσης της διάθεσης των προϊόντων⁴⁰. Επειδή ακόμη, μεγάλη σημασία είχε η ικανότητα πρόσβασης σε χρηματικούς πόρους (ιδιωτικούς ή τραπεζικούς), ιδιαίτερα σε μία εποχή που χαρακτηριζόταν από στενότητα, η σύνδεση με περισσότερους του ενός δανειοδότες μείωνε τον βαθμό της αναπόφευκτης εξάρτησης. Εξάλλου, όσο οι επιχειρήσεις διέ-

ρυναν τον ορίζοντα των δραστηριοτήτων τους, τόσο περισσότερο αναγκαία καθίστατο η αποτελεσματική διοίκηση. Έτσι, οι ενδείξεις συνηγορούν ότι παλιότερες διαπλοκές ανάμεσα σε επιχειρήσεις που ήταν αποτέλεσμα προγενέστερων διαπροσωπικών δεσμών των ιδρυτών και χάραξαν τα πρώτα βήματα των επιχειρήσεων, αποκτούσαν, λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, νέα διάπαιση. Οι σύμβουλοι αντιμετωπίζονταν περισσότερο ως μέλη οργα-

νισμών με ισχύ και με γνώσεις και με κεφάλαια, διακτάσεις που προστίθεντο ή και υπερκέραιαν το προγενέστερο διαπροσωπικό επίπεδο του φίλου ή συμφοιτητή ή συγγενούς. Η λειτουργία των επιχειρήσεων σε μία ανταγωνιστική αγορά, σε ένα περιβάλλον το οποίο θεσμοθετείτο με ταχύτητα, αλλά χαρκτηριζόταν και από αρκετή αναρχία ακόμη, απαιτούσε την δημιουργία μηχανισμών που να διευκολύνει τον σχεδιασμό της στρατηγικής τους. Η Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, λόγου χάρη, ή η Α.Ε. TITAN, υπήρξαν στα πρώτα τους βήματα πόλοι συσπείρωσης μίας ομάδας νέων επίδοξων επιχειρηματιών που ανήκαν σε έναν ευρύτερο κύκλο επιστημόνων των αρχών του αιώνα. Οι ιδρυτές μετείχαν στα διοικητικά συμβούλια των εταιρειών φίλων και πρώην συναδέλφων τους⁴¹. (Είχαν όλοι σπουδάσει και εργασθεί στην Ελβετία ή στην Γερμανία και μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα είχαν ιδρύσει τις πρώτες μεγάλες χημικές και τεχνικές επιχειρήσεις)⁴². Οι ίδιοι οργανισμοί διαφοροποιούνταν στο τέλος της περιόδου. Το 1939, η εταιρεία λιπασμάτων συνδεόταν με – είχε ενσωματώσει – μεταλλευτικές επιχειρήσεις, τρεις τράπεζες και σειρά άλλων επιχειρήσεων από διάφορους κλάδους. Το διαπροσωπικό δίκτυο που είχε συγκρο-

τηθεί στις αρχές του αιώνα, βασισμένο στην φιλία και την κοινή ιδεολογία, δημιούργησε στην συνέχεια συγγενικούς δεσμούς και σταδιακά συστηματοποιήθηκε με βάση τους επιχειρηματικούς στόχους, ενσωματώνοντας τώρα ολόκληρους οργανισμούς που ανήκαν σε διάφορους κλάδους, φθάνοντας έτσι στα 1939 να μοιάζει περισσότερο στα εταιρικά (corporate) δίκτυα που λειτουργούσαν και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Συμμετείχαν σ' αυτό και τραπεζικά στελέχη που δεν φαίνεται να συνδέονταν μόνον με φιλικούς δεσμούς.

Ως προς τις τράπεζες, παρότι αρκετά κεντρικές δεν κυριαρχούν στο βιομηχανικό τοπίο όπως συνέβαινε την ίδια περίοδο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αντικατοπτρίζοντας, ασφαλώς, τον περιορισμένο τους ρόλο ως επενδυτικών φορέων.

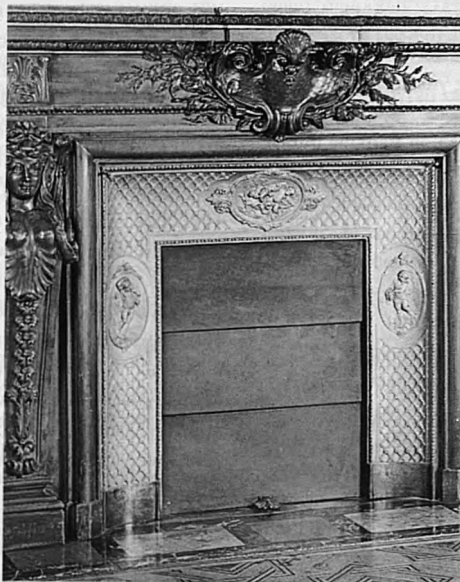
Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η Εθνική Τράπεζα ήταν ο μόνος οργανισμός που είχε κάνει αποφασιστικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Εκτός από μία πλειάδα στελεχών και συμβούλων, ο ίδιος ο διοικητής, Ι. Δροσόπουλος, μετείχε στα συμβούλια και άλλων σημαντικών εταιρειών. Λόγου χάρι στην Α.Ε. Ηλεκτρική Εταιρεία Μεταφορών, που ιδρύθηκε στο πλαίσιο της ηλεκτροδότησης της πρωτεύουσας η οποία πραγματοποιήθηκε από την αγγλική εταιρεία Power and Traction με ξένα κεφάλαια, στην απόκτηση των οποίων συνέβαλε αποφασιστικά η ΕΤΕ.

Εκτός από τον έλεγχο των πιστώσεων και την ελάττωση των κινδύνων, στην περίπτωση της ΕΤΕ, οι διαπλοκές επέτρεπαν και δείχνουν την σημαντική σύνδεση με το ξένο κεφάλαιο, όπως προκύπτει και από την συμμετοχή του διοικητή της στα διοικητικά συμβούλια και των ξένων οργανισμών (Hellenic Corporation) και των επιχειρήσεων που συνδέονται με ξένα δάνεια (π.χ. ΚΑΜΠΑΣ Α.Ε., ΤΙΤΑΝ, ΒΙΟ κτλ.). Επίσης, γενικότερα, οι δια-τραπεζικές διαπλοκές συμβούλων επέτρεπαν την ομαλότερη ροή πληροφοριών σχετικά με τους πελάτες και σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο βαθμό επέτρεπαν να ελέγχεται ο ανταγωνισμός⁴³. Συμμετοχή στο διοικητικό συμβούλιο μιας μεγάλης επιχείρησης αποτελούσε πάντοτε, εξάλλου, στοιχείο κύρους για κάθε μέλος και αντίστροφα, η πρόσκληση κάποιας επιφανούς προσωπικότητας να μετάσχει στο διοικητικό συμβούλιο επέτρεπε στην επιχείρηση να διευρύνει τον ιστό των επαφών της και την δυνατότητα να ασκεί επιρροή όχι μόνον στον χώρο της αγοράς αλλά και σε υπερκείμενα πεδία, όπως εκείνο της πολιτικής. Έτσι, οι σύμβουλοι επιλέγονταν και για τις διοικητικές τους γνώσεις και για τα επιτεύγματά τους και τις γνωριμίες τους.

Συμπέρασμα

Η χρήση της δικτυακής ανάλυσης επέτρεψε μία αρχική χαρτογράφηση των διαπλοκών ανάμεσα στις μεγάλες ελληνικές επιχειρήσεις στα τέλη του μεσοπολέμου. Τα πορίσματα συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι το εταιρικό δίκτυο μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας υπήρχε ήδη κατά την περίοδο αυτή, έστω και αν στο επίπεδο της στρατηγικής των πιστώσεων των τραπεζών, όπως προκύπτει από προηγούμενη έρευνα, οι ενδείξεις ήταν μέχρι τώρα συγκεχυμένες⁴⁴. Ο τρόπος συγκρότησης και μεταβολής των δικτύων στην Ελλάδα δεν διέφερε σημαντικά από εκείνον που παρατηρήθηκε σε άλλες οικονομίες περισσότερο αναπτυγμένες, παρότι η πυκνότητα

και η ένταση των σχέσεων ήταν χαμηλότερες. Συγκρίνοντας την Ελλάδα με άλλες μικρές οικονομίες της περιόδου, όπως ήταν, π.χ. η Σουηδία και η Αυστρία, παρατηρείται ότι και στις τρεις περιπτώσεις συγκροτήθηκαν παρόμοια δίκτυα ανάμεσα σε τράπεζες και βιομηχανίες. Στην περίπτωση της Αυστρίας, τόσο κοντά στο γερμανικό πρότυπο εκείνη την εποχή, τα εταιρικά δίκτυα, εκτός από την διαπροσωπική τους διάσταση βασιζόνταν

φυσικά στην ειδική σχέση που ανέπτυξαν οι τράπεζες με την βιομηχανία, ενώ η Σουηδία, βρισκόταν σε ένα ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ Ελλάδας και Αυστρίας⁴⁵. Στην Ελλάδα, οι τράπεζες βρίσκονταν σε κεντρική θέση αλλά όχι στην κεντρικότερη, και αυτή η διαπίστωση ταυτίζεται και με την εικόνα των τραπεζών, κυρίως της ΕΤΕ, στην περίοδο του μεσοπολέμου, ως οργανισμού επιφυλακτικού στις τοποθετήσεις του στην βιομηχανία. Ως προς τα δίκτυα, στο τέλος της περιόδου, εκτός από την διαπροσωπική, η εταιρική διάσταση αρχίζει να προβάλλει με σαφήνεια, υποβοηθούμενη από το γενικότερο θεσμικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργούσαν οι επιχειρήσεις, από την ιδιαίτερα άστατη συγκυρία του μεσοπολέμου και από τις προϋπάρχουσες αναγκαιότητες. Η συγκρότηση δικτύων αναδύεται τελικώς ως αναπόσπαστο τμήμα της οικονομικής στρατηγικής των επιχειρηματιών και των επιχειρήσεων και οι διαπλοκές που περιγράφηκαν φαίνεται να ενισχύουν το επιχείρημα ότι αποτελούν κατόπριση της δυαδικότητας και της αλληλεξάρτησης που συνεπάγονται οι σχέσεις μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας⁴⁶.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης μεταξύ 1992-1994. Το αρχικό δείγμα των επιχειρήσεων που αναφέρονται είχε συγκροτηθεί ενωρίτερα, στο πλαίσιο προηγούμενης μελέτης της συγγραφέως (Βλ. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, και "Bank-Industry Relations in Interwar Greece" στο *European Industry and Banking between the Wars, a Review of Bank-Industry Relations*, London 1992 των Alice Teichova, P. Cottrell, H. Lindgren (επιμ.) σ. 203-217). Διεξάχθηκε σε συνεργασία με ερευνητές στα Πανεπιστήμια Uppsala και Βιέννης και στόχευσε στην σύγκριση των τραπεζικών-βιομηχανικών δομών σε τρεις μικρές οικονομίες όπως ήταν η Σουηδία, η Αυστρία και η Ελλάδα στην περίοδο του μεσοπολέμου. Ευχαριστώ θερμά την Επιτροπή Έρευνας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα τον καθηγητή Hakan Lindgren στο Πανεπιστήμιο της Uppsala για τα εποικοδομητικά σχόλια του κατά την διάρκεια της παρουσίας των προσωρινών αποτελεσμάτων στο ειδικό σεμινάριο του Τμήματος Οικονομικής Ιστορίας στην Uppsala το καλοκαίρι 1993, καθώς και τους συναδέλφους Jan Ottosson στο ίδιο Πανεπιστήμιο και Peter Eigner στο Πανεπιστήμιο Βιέννης για την βοήθειά τους με την ποσοτική έρευνα.
2. H. Lindgren (1991), "Swedish Historical Research on Banking during the 1980's", *Scandinavian History Review*, v. XXXIX, 3. Του ίδιου μαζί με τους A. Teichova & P. Cottrell, *European Industry and Banking between the Wars, a Review of Bank-Industry Relations*, Leicester, και H. Sjögren (1991), "The Financial Contracts of Large Firms: A Longitudinal Study of Swedish Firms and Commercial Banks, 1919-47", ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα "Banks and Customers: Institutional Theory and Banking Practices: Banking and Client Relations in Interwar Central Europe and Scandinavia". Για την Ελλάδα, γενικότερες πλευρές της βιομηχανίας και των τραπεζών αναφέρονται από τους Γ. Δερτιλή, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1984, και (επιμ.) *Banquiers, usuries et paysans*, Παρίσι 1988· Χ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986· Κ. Κωστής & Β. Τσοκόπουλος, *Οι Τράπεζες στην Ελλάδα (1898-1928)*, Αθήνα 1988. Για πιο πρόσφατες μελέτες για την βιομηχανία που άπτονται και των σχέσεων με τράπεζες: Β. Τσοτσρός, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 1993· Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1994. Ειδικότερα για τις σχέσεις τραπεζών και βιομηχανίας στον 20ο αιώνα: Μ. Δρίτσα (1990, 1992) *ο.π.* και της ίδιας "Naissance et Évolution des Entreprises Grecques au XXe siècle" στο *Naissance et Evolution des Entreprises en Europe XIXe-XXe siècles* των M. Moss & Ph. Jobert (επιμ.) και διάλεξη στην Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας με θέμα την θεωρία των δικτύων και την ιστορία των επιχειρήσεων, Μάιος 1993.
3. Συνηθέστερες είναι οι αναλύσεις κοινωνιολόγων για τις ΗΠΑ και την Μ. Βρετανία. Βλ. J. Scott, "Theoretical Framework and Research Design" στο *Networks of Corporate Power* των F.M. Stockman, R. Ziegler & J. Scott (επιμ.), Cambridge 1985.
4. Διαπλοκές έχουν καταγραφεί και από τον Τσοτσρό (1993), *ο.π.*, σ. 280-297. Τονίζεται κυρίως η διαδικασία συσσώρευσης και "κεντροποίησης" του κεφαλαίου χωρίς όμως να προσδιορίζονται οι έννοιες. Επιχειρείται η εφαρμογή σε παρελθούσες συγκυρίες προτύπων από πρόσφατες οικονομοτεχνικές μελέτες. Η προσέγγιση αυτή δεν λαμβάνει υπόψη την διαχρονική διαφοροποίηση των κινήτρων και των στρατηγιών των επιχειρηματιών, λόγω συγκυριακών αιτιών και λόγω της δυνατότητας των φορέων να προβλέπουν καλύτερα τις εξελίξεις.
5. Η μελέτη της Α. Βαξεβάνογλου (1994), *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940*, Αθήνα και ("Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι στις αρχές του 20ού αι., θεατρίνοι και μάρτυρες" στα *Ιστορικά* 18-19, 1993, σ. 79-112, (περίληψη της διδακτορικής της διατριβής) επιχειρεί να αποτυπώσει τα χα-

ρακτηριστικά των Ελλήνων κεφαλαιούχων, ως μετόχων και διαχειριστών των ανωνύμων εταιρειών για να εκτιμήσει την εξουσία που κατέχουν στην ελληνική κοινωνία. Αντιδιαστέλλει την οικονομική εξουσία (διαχείριση μέσω της συμμετοχής σε διοικητικά συμβούλια) από την απλή κατοχή τίτλων που κατά την γνώμη της περιορίζεται σε μικρούς μετόχους. Βασική προσδιοριστική μεταβλητή της εξουσίας θεωρεί τον οικογενειακό παράγοντα, την περιουσία και την "πολιτιστική κληρονομιά". Εκτός του ότι η επιστημονικότητα των όρων είναι αμφίβολη, η υπόθεση αυτή μπορεί να ισχύει για ορισμένες προσωποπρόσωπες και για ορισμένες στιγμές αλλά δεν είναι επαρκής για την εξήγηση διαχρονικών δομών. Εξάλλου, ο περιορισμός του δείγματος σε οργανισμούς που είχαν εισαχθεί στο χρηματιστήριο κλονίζει περισσότερο την ανάλυση, δεδομένου ότι η εισαγωγή στο χρηματιστήριο εκείνη την εποχή δεν ήταν καθόλου σημαντική. Βλ. σημ. 10 παρακάτω. Χαρακτηριστικά, σε υπόμνημα του Royal Institute of International Affairs (RIIA) το 1945 ειδικά για την περίοδο του μεσοπολέμου αναφερόταν συγκεκριμένα: "less than 10% of all investment in the Balkan countries was financed through the medium of stock exchange." στο *Memorandum VI, The Problem of Financing Development in Central and South Eastern Europe*. Economic Research Group, 1945, BLPES, Misc. Coll. 324V. Επίσης, πβλ. γενικότερα για την Νοτιοανατολική Ευρώπη, A. Teichova, "Interwar Capital Markets in Central Southeastern Europe" στο *Creating Capital Markets in Eastern Europe* του Lampe, J. (επιμ.), Washington D.C., Baltimore 1992. Πολύ σημαντικές επιχειρήσεις δεν μετείχαν στο χρηματιστήριο. Ακόμη, ο διαχωρισμός μεταξύ διαχειριστών και μικρομετόχων θα είχε σημασία για περιπτώσεις όπως των ΗΠΑ ή της Βρετανίας όπου λειτουργούσαν ήδη πολύ μεγάλες επιχειρήσεις, αλλά όχι για την Ελλάδα. Η συγγραφέας αναφέρει επίσης την ύπαρξη δικτύων κατά τρόπο τελεολογικό ως "επαφές που συνάπτονται σε προνομιακούς χώρους και από θέση ισχύος" χωρίς να αποδεσμεύει την διάρκεια, την δομή, την συγκεκριμένη λειτουργία, ή τους σκοπούς. Έτσι καταλήγει να ερμηνεύει τις διαπλοκές μόνον γραμμικά ως "πολυτεχνία" ή "πολυθεσία" και "επαγγελματική κινητικότητα λόγω της ανάγκης μιας διευρυμένης ανταλλαγής". Το σχήμα αυτό δεν επιτρέπει εξάλλου να κατανοηθούν περιπτώσεις, που από την εποχή του μεσοπολέμου πληθύνουν, στελεχών επιχειρήσεων, π.χ. τραπεζών, που μετέχουν σε διοικητικά συμβούλια, λόγω, πρωτίτως, της θέσης που κατέχουν στην επιχείρηση και όχι της οικογενειακής καταγωγής, περιουσίας, πολιτιστικής σφαιρότητας κτλ.

6. Η θεσμική θεωρία έχει αναπτυχθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια. Έχει τονισθεί ιδιαίτερα η σημασία των διοικητικών δομών – τα δίκτυα θεωρούνται μία μόνιμη δομή – κυρίως σε σχέση με την διχοτομία, αγορά ή ιεραρχία. Επιχειρήσεις που λειτουργούν σε βιομηχανικές αγορές, θεωρούνται συλλογικοί φορείς που λειτουργούν σε περιβάλλον δικτύων. Βλ. W.W. Powell (1990), "Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organization", *Research Organizational Behaviour* 12, σσ. 295-336, και M. Mizruchi & L. Brewster Stearns (1986) "Broken-Tie Reconstruction and the Functions of Interorganizational Interlocks: A Reexamination", *Administrative Science Quarterly* 31, σσ. 522-538.

7. Βλ. Μ. Δρίτσα (1994) για τον "Κύκλο της Ζυρίχης". Σ' αυτόν μετείχαν όλοι οι πρώτοι βιομήχανοι της χημικής βιομηχανίας, των τσιμεντών και των μεγάλων οικοδομικών και μηχανολογικών επιχειρήσεων π.χ. Κανελλόπουλος, Χατζηκυριάκος, Αδελφοί Οικονομίδης, Σακελλαρίου, Ζαχαρίου, Βλάχαλης, Στυλιανίδης κ.ά.

8. Η Αυστρία και η Τσεχοσλοβακία τοποθετούνται, σύμφωνα με τις ίδιες αναλύσεις, στην κορυφή ως πιο αναπτυγμένες ενώ η Βουλγαρία, η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία στην τρίτη θέση μετά την Ελλάδα. Βλ. RIIA, Reports on Economic Reconstruction of Central and South East Europe, 1944-1958. British Library of Political and Economic Science (BLPES), Coll. Misc. 324.

9. Βλ. Δρίτσα (1990, 1992), Τσοτσρός (1993).

10. *Ο.π.* RIIA Memorandum VI, βλ. σημ. 5 παραπάνω. Για την ανάπτυξη

ξη των θεσμών της αγοράς κεφαλαίων στην Κεντρική Ευρώπη, βλ. Teichova, Alice (1992). Επενδύσεις μέσω των χρηματιστηρίων κυμαίνονταν κάτω του 10% του συνόλου των επενδύσεων στις Βαλκανικές Χώρες. Πρβλ. επίσης την γνώμη άλλων σχολιαστών, π.χ. "In Greece, there is no local money market. The merchants are able to get their legitimate requirements satisfied by the local banks in the shape of discounts or loans at all times of pressure or crisis.", F. Larkworthy, *Report of Proceedings at the Annual General Meeting* 13.5.1918, BLPES, Ionian Bank Archives. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος κάλυπτε την ανεπάρκεια αυτή της οργανωμένης αγοράς κεφαλαίων επιχειρώντας να αναπτύξει δεσμούς με τις ξένες αγορές. Βλ. Δρίτσα (1990).

11. Βλ. Γ. Χαριτάκη, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1939.

12. Βλ. Μ. Δρίτσα (1990).

13. Το 1929, ο διοικητής της ΕΤΕ σε επιστολή του προς τον πρωθυπουργό εξέφραζε την αποφασιστικότητα της τράπεζας να επιτηρήσει την εισαγωγή νέων διοικητικών μεθόδων στις επιχειρήσεις και να τους συμπαραταθεί με πιτώσεις γι' αυτό τον σκοπό. Ζητούσε ωστόσο επίσης φοροαπαλλακτικά μέτρα για την τόνωση της κεφαλαιαγοράς. Το 1930, η ΕΤΕ εκπόνησε μια σειρά μελετών για διάφορους κλάδους του δευτερογενούς τομέα, συστήνοντας περισσότερες συγχωνεύσεις και δημιουργία καρτέλ. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ) XXXIV, N44. Η έρευνα του Σ. Τσοτσόρου καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα.

14. Π.χ. Ελληνική Εργασία Α.Ε.

15. Μόνο το 1938, υποβλήθηκαν 152 αιτήσεις ενώ εγγράφηκαν 47 ανώνυμες εταιρείες. Πολλές από αυτές ασχολούνταν με την εξόρυξη βωξίτη.

16. Π.χ. η Α.Ε. Αφοί Μπάργλου που χρησιμοποιούσε γερμανικό κεφάλαιο και η Εταιρεία Βωξίτων Δελφοί που λειτουργούσε με μικρά μετοχικά κεφάλαια αλλά δεχόταν άφθονα κεφάλαια κίνησης με την μορφή δανείων από την αμερικανική εταιρεία Aluminium Co.

17. Πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις διαλύονταν σε λίγα χρόνια. Όσες επέζησαν διέθεταν κεφάλαια όχι περισσότερα από 1,300,000 δρχ. που αντιπροσώπευαν περίπου 65% του ονομαστικού τους κεφαλαίου. Αργότερα, ενώ τα κεφάλαια αυξήθηκαν, υπήρχαν ακόμη πολλές επιχειρήσεις που ιδρύονταν με μερικές μόνον εκατοντάδες χιλιάδες δραχμές.

18. Ο μη οπισθηματικός τρόπος με τον οποίο λειτουργούσαν πολλές βιομηχανίες και τράπεζες μέχρι την δεκαετία του 1920 καθώς και το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας διεξήγεται από προσωπικές επιχειρήσεις, είχε δημιουργήσει την εντύπωση ότι ο θεσμός της Α.Ε. δεν ήταν δημοφιλής. Ο τύπος δημοσίευε συχνά ειδήσεις και απόψεις για τις διεφθαρμένες πρακτικές των λιγοστών εταιρειών, των μετόχων και των διευθυντών τους. Βλ. *Πλούτος και Εργασία* διαφόρων ετών. Επίσης, μέσω ειδικών εντύπων, π.χ. *Ο Μέτοχος* (1908 κ.ε.) δημοσιοποιείτο η άποψη των μικρών μετόχων, που ήταν συνήθως εχθρική προς την διοίκηση την οποία ήλεγχαν οι πλειοψηφούντες μέτοχοι.

19. Η αρνητική εικόνα για τους επιχειρηματίες κυριάρχησε σε διάφορες περιόδους στην διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ού αι. Το 1836, ο κοινωφελής ρόλος των επιχειρήσεων τονιζόταν περισσότερο από τον οικονομικό έτσι όταν ιδρύθηκε η πρώτη Α.Ε. (ασφαλιστική), η κυβέρνηση απαίτησε μέρος των κερδών της να δωρηθεί για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Στα τέλη του 19ου αι. πάλι, η κερδοσκοπική σιδηροδρομική είχε το ανάλογο της στην άγνοια των πολιτικών. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Συγγρού: "...οι εν Ελλάδι επιφανείς πολιτευταί ήσαν άμοιροι πρακτικών γνώσεων, και όσο και αν ήτο τις αμαθής περί τα σιδηροδρομικά ευκόλως ηδύνάτο να ποιείται επίδειξιν ευρείας μαθήσεως απέναντι μη γνωριζόντων ούτε το άλφα περί σιδηροδρόμων...", *Απομνημονεύματα*, τ.Γ', Αθήνα 1908, σ. 92

20. Β. Γαβριηλίδης, *Αι Νέαι Βιομηχανίαι*, Αθήνα 1918· Α. Αγγελόπουλος, *Αι Ανώνυμοι Εταιρείαι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1928· Γ. Χαριτάκης, *Παραγωγή και ορθολογιστική οργάνωσις αυτής*, Αθήνα 1932.

21. Το 1918 για πρώτη φορά θεσπίστηκε ο νόμος 1348 που εισήγαγε την αρχή του κρατικού ελέγχου. Το 1920 ειδική νομοθεσία (ν. 2190) άρχισε να ρυθμίζει την ίδρυση και λειτουργία των Α.Ε. Τέλος, το 1922 ψηφίστηκε ο νόμος για την βιομηχανία (ν.2948). Ο νόμος 2190, αρκετά προοδευτικός είχε πάντως κενά, ειδικότερα ως προς την εγγραφή των κεφαλαίων, την έκδοση μετοχών κτλ., βλ. *Έκθεση Κοινοβουλευτικής Επιτροπής περί Ανωνύμων Εταιρειών*, Αθήνα 1931, Αρχείο Ε. Τσοτσόρου 46/20, σ.13-15. Το κράτος είχε το δικαίωμα να ελέγχει τα βιβλία, το ταμείο και το χαρτοφυλάκιο των επιχειρήσεων καθώς και να ορίζει εκπρόσωπο στην γενική συνέλευση μετόχων. Αίτηση για την εγκατάσταση Α.Ε. μπορούσε να απορριφθεί από την επιτροπή που εξέταζε την βιωσιμότητα της πρότασης και την ακρίβεια των στοιχείων. Καμία αίτηση πάντως δεν απορρίφθηκε ποτέ κι αυτό θεωρήθηκε σφάλμα της διαδικασίας. Οι αδράνεις και αγκυλώσεις που χαρακτήριζαν την δημόσια διοίκηση δεν επέτρεψαν εξάλλου, να δημιουργηθεί το απαραίτητο ειδικό σώμα δημοσίων ελεγκτών το οποίο λειτουργήσε μόνον μερικώς με υπαλλήλους της Εθνικής Τράπεζας και του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

22. Το φορολογικό σύστημα αναθεωρήθηκε επανειλημμένως. Οι Α.Ε. κατέβαλαν φόρους ελαφρύτερους από εκείνους των προσωπικών επιχειρήσεων.

23. Στοιχεία από επιχειρήσεις που λειτούργησαν περί τα τέλη του μεσοπολέμου, Α.Ε. ή και Ο.Ε., ενισχύουν αυτές τις ενδείξεις. (Βλ. Αρχείο ΙΡΙΣ Μ. Σακελλαρίου Ο.Ε., BIBEXΡΩΜ Α.Ε.). Τυπικά αλλά και ουσιαστικά στις Α.Ε. είχε θεσμοθετηθεί η λειτουργία ενός και μοναδικού διοικητικού συμβουλίου, με επί κεφαλής έναν πρόεδρο, το οποίο ανελάμβανε και την πλήρη νομική ευθύνη. Ο γενικός διευθυντής οριζόταν από το διοικητικό συμβούλιο και ήταν συνήθως μέλος του, ενώ οι σύμβουλοι ήταν συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, πλειοψηφούντες μέτοχοι. Δύο ελεγκτές διορίζονταν από τους μετόχους χωρίς να έχουν διοικητικές αρμοδιότητες. Οι αμοιβές των συμβούλων προέρχονταν και καταβάλλονταν από τα κέρδη των επιχειρήσεων. Παρότι οι Α.Ε. υποχρεούνταν να συντάσσουν ισολογισμούς, η υποχρέωση δεν περιελάμβανε την δημοσίευσή τους.

24. Η Τράπεζα Παύλου Α.Ε., η Αγγλο-Αμερικανική Τράπεζα Α.Ε. και η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, *Πλούτος* 3.11.1929, σ.6 και 17.11.1929, σ.1.

25. Από τον Ιγγλέση, στον *Οδηγό Ανωνύμων Εταιρειών*, οι Α.Ε. υπολογίζονται σε 1,191 το 1939 ενώ τα μετοχικά τους κεφάλαια ανέρχονται σε 22,3 δισ. δρχ. και ο αριθμός που δημοσίευε ισολογισμούς το 1938 σε 407 και το 1939 σε 620. Βλ. επίσης Τσοτσόρος (1994, σ. 47-49, 94).

26. Η παρατηρηματικότητα αυτή ήταν χαρακτηριστική στο δίκτυο της Ζυρίχης που απαρτιζόταν από χημικούς με διαφορετική εξειδίκευση ο καθένας, από πολιτικούς μηχανικούς οι οποίοι ασχολήθηκαν συστηματικά με την ανέγερση των εργοστασιακών εγκαταστάσεων και τον μηχανικό εξοπλισμό των υπολοίπων (π.χ. Α. Ζαχαρίου) από εμπόρους (π.χ. Ε. Χαρίλαο, Π.Γ. Μακρή), από τραπεζίτες και τραπεζικά στελέχη, ακόμη και από πολιτικούς.

27. Ο ουσιαστικός ρόλος των δικτύων είχε παρατηρηθεί από τον Hilferding ήδη το 1927 (*Organisierter Kapitalismus, Referat Sozialdemokratischer Parteitag*, Kiel 1927. Αναφέρεται στον Μ. Fennema, *International Networks of Banks and Industry*, The Hague 1982, σ.15. Ο Hilferding ονόμαζε τα δίκτυα "personalunion" και θεωρούσε ότι ήταν το αποτέλεσμα της ανάγκης για συνεργασία μεταξύ οργανισμών που είχαν κοινά συμφέροντα αλλά θεσμικά παρέμεναν ανεξάρτητες μονάδες.

28. Τα στοιχεία της έρευνας, επιχειρήσεις και ονόματα συμβούλων, αναλύθηκαν βάσει του ειδικού προγράμματος GRADAP 2.0. Το σύστημα αυτό επινοήθηκε από ομάδα επιστημόνων σε ολλανδικά πανεπιστήμια το 1985. Χρησιμοποιήθηκε για συγκριτικές έρευνες, αλλά επειδή δεν υιοθετήθηκαν ακριβώς οι ίδιες τεχνικές από τις ομάδες, η ερμηνεία δεν προχώρησε. Απουσίαζε άλλωστε και η ιστορική σκοπιά.

29. Στην δικτυακή ανάλυση, η κάθε επιχείρηση απεικονίζεται ως σημείο

στο δίκτυο και οι σύμβουλοι που διαπλέκονται ως γραμμές ανάμεσα στα σημεία. (συνήθως είναι η εικόνα του άστρου με κεντρικό σημείο την κεντρική επιχείρηση και ακτίνες προς τις άλλες επιχειρήσεις).

30. Δηλαδή πόσες φορές μία επιχείρηση διαπλέκεται με άλλες, ανεξάρτητα από τον αριθμό συμβούλων που συμμετέχουν στο δίκτυο. Για την εκτενέστατη συζήτηση βλ. ενδεικτικά Yamagishi, Gillmore, Cook (1988), "Network connections and the distribution of power in exchange networks", *American Journal of Sociology*, v.93.4, σσ. 833-851· Misruchi & Bunting (1981), "Influence in corporate networks: An examination of four measures", *Administrative Science Quarterly* 25, σσ.475-489· P. Bonacich (1987), "Power and centrality: A family of measures", *American Journal of Sociology* 92.5, σσ.1170-82· J. Ottosson, *Stability and Change in Personal Networks. Interlocking Directorates in Banks and Industry 1903-1939*, PhD. Thesis, Uppsala University, 1993 (στη σουηδική γλώσσα).

31. Θα απεικονιζόταν ως αριθμός γραμμών ανάμεσα σε δύο, πάντοτε τα ίδια σημεία, ή ως ο αριθμός των συμβούλων μιας επιχείρησης που μετέχουν στο συμβούλιο μιας άλλης.

32. Ορισμένες επιχειρήσεις για τις οποίες δεν μπόρεσαν να συγκεντρωθούν όλα τα απαραίτητα στοιχεία για το 1938, κρίθηκε σκόπιμο να αποκλειστούν από το δείγμα.

33. Για τον σκοπό αυτό συμβουλευθήκαμε δημοσιευμένους ισολογισμούς και καταστατικά εταιρειών. Κλάδοι όπως εκείνος της ξυλείας, της χαρτοποιίας, βιρσοδεψίας, ελαιουργίας και σαπωνοποιίας, αναψυκτικών κτλ. στους οποίους κυριαρχούσαν μικρές επιχειρήσεις, παρότι εξετάστηκαν, δεν περιλήφθηκαν στο δείγμα της μελέτης.

34. Ο δείκτης αναφέρεται στον αριθμό σημείων με τα οποία γειτνιάζει μία μονάδα (adjacency points in a neighbourhood). Οι κεντρικότερες όλων (με δείκτη 9) ήταν δύο, η Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, πρωτοπόρος στην χημική βιομηχανία και η οινοποιία Α.Ε. Καμπάς. Ακολουθούσε (δείκτης 7) η παλιότερη τσιμεντοβιομηχανία, Α.Ε. ΤΙΤΑΝ, και με μικρότερο βαθμό κεντρικότητας (7) μία οινοποιία, μία μεταλλευτική επιχείρηση και η μεγαλύτερη τράπεζα, η Εθνική. Ακολουθούσαν (δείκτης 6) δύο ακόμη τράπεζες και η Α.Ε. Πυριτιδοποιείων και Καλυκοποιείου, ενώ δείκτη 5 είχε η Α.Ε. Πουρφίνα, διανομής καυσίμων. Άλλες 28 επιχειρήσεις διαπλέκονταν περισσότερες από μία φορές και λιγότερο από πέντε με άλλες επιχειρήσεις.

35. Δύο από τις τράπεζες που εξετάστηκαν αλλά δεν περιλήφθηκαν στο δείγμα, ήταν εβραϊκές επιχειρήσεις που συναλλάσσονταν και συνδέονταν κυρίως με άλλες εβραϊκές εταιρείες. Πληρέστερη ανάλυση των εβραϊκών δικτύων επιχειρείται σε χωριστή εργασία.

36. "Εκθεσις για τον ρόλο της Εθνικής Τράπεζας ως πηγή χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας", 18.5.1948, σ.8-10, ΙΑΕΤΕ XXXIΩ, 25393.

37. Στην περίπτωση της οινοποιίας Α.Ε. Καμπάς, π.χ. υπήρχαν διαπλοκές με 4 τράπεζες ενώ ο βαθμός πολλαπλότητας 2 χαρακτήριζε τις διαπλοκές με δύο από τις τράπεζες. Ως προς την Εθνική Τράπεζα, μία επαφή φαίνεται στο επίπεδο του διοικητικού συμβουλίου της εταιρείας, ωστόσο είναι γνωστό ότι την ίδια περίοδο τρεις από τους συμβούλους – Ευλάμπιος, Κυριακόπουλος, Συμωνίδης – είχαν διευθυντικές θέσεις στην τράπεζα. Αντίθετα, ο βαθμός κεντρικότητας ήταν χαμηλότερος στον πιο παραδοσιακό κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας. Έτσι, καμία κλωστοϋφαντουργική επιχείρηση δεν περιλαμβάνεται στις κεντρικότερες μονάδες. Από προηγούμενη μελέτη μου προέκυψε ότι οι τράπεζες, κυρίως η ΕΤΕ, κατείχε μετοχές και δανειοδοτούσε αρκετές κλωστοϋφαντουργίες στην δεκαετία του 1920 αλλά στην επόμενη δεκαετία παρατηρήθηκε μία μεταβολή προσανατολισμού. Η δανειοδότηση τους εξακολούθει αλλά η παρακολούθηση περιορίστηκε σε χαμηλότερα κλίμακα της ιεραρχίας, (Δρίτσα 1990). Στην περίπτωση της Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, παρατηρήθηκε ισχυρή σχέση (πολλαπλότητα 4) με δύο μεταλλευτικές επιχειρήσεις, που ήδη από το 1933 βρ-

σκονταν στον νέο ορίζοντα των δραστηριοτήτων της. Αυτή φαίνεται να ήταν η αρχή για την πλήρη ανάπτυξη της μεταλλευτικής δραστηριότητας που θα αναπτυχθεί στην μεταπολεμική περίοδο υπό την ηγεσία πια του Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Βλ. και Τσοτσόρο (1994), σ. 284. Η ίδια επιχείρηση συνδεόταν επίσης με 3 τράπεζες, από τις οποίες οι δύο διαπλοκές ήταν σε επίπεδο συμβούλων και μία σε επίπεδο διευθυντού. Υπήρχαν ακόμη διαπλοκές με επιχειρήσεις σε άλλους κλάδους.

38. Η πρακτική αυτή δεν περιοριζόταν μόνον στην Ελλάδα ούτε σε λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Η αμερικανική εμπειρία δείχνει ότι οι δι-επιχειρησιακές διαπλοκές συμβούλων (intercorporate directorates, ή interlocking directorships) υπήρχαν από τα πρώτα βήματα του καπιταλισμού των μεγάλων επιχειρήσεων. Dooley (1969), "The Interlocking Directorates", *American Economic Review*, v.59 και συνυπήρχαν με τα προσωπικά δίκτυα.

39. Η αντίληψη αυτή συνίσταται στο ότι η στρατηγική των επιχειρηματιών καθοριζόταν μόνον από τα στενά προσωπικά συμφέροντα, κυρίως πλουτισμού και εξουσίας. Βλ. Βαξεβάνογλου (1994), Τσοτσόρος (1993).

40. Όπως λόγω χάρη στην περίπτωση της Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων που διαπλεκόταν με μεταλλευτικές επιχειρήσεις, βλ. σημ. 37.

41. Δρίτσα (1994), "Networks of Bankers and Industrialists in Greece in the Interwar Period" στο *Universal Banking in the Twentieth Century. Finance, Industry and the State in North and Central Europe*, των Α. Teichova, T. Gourvish and Α. Pogany, Aldershot, Brookfield 1994, σ. 229-245.

42. Το ίδιο.

43. Είναι γνωστό ότι η Εθνική Τράπεζα απευθυνόταν σε βιομηχάνους-συμβούλους για πληροφορίες σχετικά με τον δευτερογενή τομέα και η επικοινωνία αυτή δεν ήταν μονόδρομη.

44. Όπως προέκυψε από την μελέτη των δανείων που είχαν χορηγηθεί σε βιομηχανίες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου (Δρίτσα 1990).

45. Βλ. σχετικές μελέτες J. Ottosson (1994), "Interlocking directorships between banks and industry in interwar Sweden" και P. Eigner (1994), "Interlocking directorships between commercial banks and industry in interwar Vienna" στο Α. Teichova et al (1994), ό.π., σ.246-294.

46. S. Pollard (1992) στο *European Industry...* των H. Lindgren, P.Cottrell & Α. Teichova (επιμ.), σ. 224